

تاریخ کتاب و کتابخانه در ایران

(۱۵)

رکن‌الدین همایونفرخ

۱۹۲ - کتابخانه مدرسه و مسجد و خانقاه گوهرشادبیکم : گوهرشاد آغابیکم همسرشاهرخ بهادرخان و مادر بای سنقر و الخلیف از بانوان خبیر و مدبّر و دانش‌دوست بود. درباره درایت و کفایت او همین‌بس که مورخان نوشته‌اند شاهرخ در کلیه امور کشورداری با او بمشاوره میبرد اذت. این بانوی نیک‌اندیش در جوار حرم مطهر حضرت رضا (ع) مسجد و مدرسه و خانقاهی بسیار باشکوه بنا نهاد که از نظر معماری و کاشی‌کاری از شاهکارهای بی‌نظیر جهان است. مدرسه گوهرشادبیکم کتابخانه‌ای بزرگ داشت که هنگام تجاوز ازبکان بخراسان دستخوش تاراج شد و پس از اینکه بفرمان شاه عباس بزرگ شیخ بهاء‌الدین عاملی مجدداً بجمع‌آوری کتابهای تاراج شده پرداخت و کتابخانه آستان‌قدس رضوی مجدداً دائر گردید کتابخانه مدرسه گوهرشاد آغا بصورت تعطیل درآمد.

۱۹۳ - کتابخانه مدرسه شاهرخیه : شاهرخ در هرات بسال ۸۱۳ مدرسه شاهرخیه را بنا کرد و دانشمندی چون محیی‌الدین غزالی توسی و یوسف اوبهی و ناصرالدین لطف‌الله در آن بتدریس گماشته شدند و ریاست مدرسه و کتابخانه عظیم آن باخواجه علاء‌الدین چشتی معروف بود.^۱
۱۹۴ - کتابخانه مدرسه غیاثیه هرات : خواجه غیاث‌الدین پیر احمد وزیر شاهرخ بهادرخان بود و او پدر خواجه مجدالدین محمد خوافی معروف است. این دانشمند در خرگرد خواف طرح مدرسه‌ای عالی افکند و کتابخانه این مدرسه یکی از کتابخانه‌های معتبر و معروف دوران شاهرخ است.^۲

۱۹۵ - کتابخانه مدرسه دودر - مشهد : مدرسه دودر را خواجه یوسف بسال ۸۴۲ ساخت و این مدرسه همچنان دائر بوده و در زمان شاه سلیمان صفوی بر طبق کتیبه‌ای که در مدرسه هست تعمیر اساسی شده است. کتابخانه این مدرسه نیز از کتابخانه‌های معروف و مشتهر شهر مشهد بوده است.

۱۹۶ - کتابخانه مدرسه پری‌زاد - مشهد : بانی این مدرسه و کتابخانه آن نجفقلی‌خان بیگلربیگی قندهار بوده و بر طبق کتیبه موجود در مدرسه یکبار در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر گردیده است. این کتابخانه را نجفقلی‌خان بیگلربیگی هنگام اقامت در مشهد در زمان شاهرخ ساخته و کتابهای بسیاری بر کتابخانه آن وقف کرده بوده است.

۱۹۷ - کتابخانه مدرسه نصرآباد - اصفهان : مدرسه نصرآباد و خانقاه جنب آنرا صدرالدین علی طیب بسال ۸۵۴ بنا کرده بود و چون مولانا ابوالقاسم نصرآبادی شاعر و عارف دوران صفویه را در آن مدفون ساختند بنام این عارف مشهور شد. کتابخانه مدرسه نصرآباد در دوران صفویه شهرتی داشته است.

تکته :

هرات در زمان شاهرخ باردیگرو ترق و اعتبار خود را از سر گرفت و مرکز تجمع دانشمندان

۱ - حبیب‌السیر ج ۲ ص ۷.

۲ - روضات الجنات ص ۲۱۵ - ۲۱۹.

و طالبان خراسان شد و به همت و توجه شاهرخ و فرزندانش مدارس آن دایرگشت و دارالعلمهای تازه و نوینبندی نیز ساخته شد، بطوریکه شهرهات تا سال ۸۹۷ به نهایت درجه ترقی و اعتلاء رسید. معین‌الدین اسفزاری در روضات الجنات فی اوصاف مدینه هرات می‌نویسد: «... و حالا شرف و مزیت این شهر که برهان او بر همه عالم روشن است آنست که منبع علوم دینی و محل ظهور و استکشاف قوانین یقینیه است، چنانکه از تمامی روی زمین طلاب علوم و صیاد حقایق و فنون روی بدین نقطه پاکیزه دارند و چندین هزاراند از این طایفه در این بلده طیبه که بمیان صدقات و مبرات ارباب خیرات همه اسباب آماده دارند و شبانروزی بجد و جهد و اجتهاد تمام بر سر مطالعه و تکرارند و بمطلوب خود فایز گشته باطراف عالم می‌روند و نشر قواعد و قوانین دین اسلام می‌کنند» از مهمترین مدارس زمان شاهرخ که در هرات دایر و طلبه‌نشین بوده و کتابخانه داشته‌اند میتوان مدارس زیر را یاد کرد:

۱۹۸ - کتابخانه مدرسه خواجه کمال‌الدین ۱۹۹ - کتابخانه مدرسه بدیعیه ۲۰۰ - کتابخانه مدرسه خواجه اسمعیل حصارى ۲۰۱ - کتابخانه مدرسه صحیه ۲۰۲ - کتابخانه مدرسه نظامیه .

۲۰۳ - کتابخانه الغیبیک در سمرقند: الغیبیک فرزند شاهرخ بهادرخان که در مرو و راه‌النهر بحکومت رسید و سمرقند را پایتخت خود قرارداد همچون پدر و برادرش عشق و علاقه‌ای وافر به هنر و ادب داشت و بخصوص در علوم ریاضی و هیأت از سرآمدان و نامداران این دانش‌بهار است. الغیبیک در تاریخ ۸۲۳ هـ. در سمرقند مدرسه و رصدخانه‌ای ساخت که بنام او نامیده شده است^۴. در این رصدخانه با همکاری دانشمندی چون غیاث‌الدین جمشیدکاشانی و مولانا معین‌الدین کاشانی و صلاح‌الدین موسی معروف بقاضی زاده روم و مولانا علاء‌الدین شاشی زیج الغیبیکی را طرح افکند و رصد بست که بنام او به زیج ایلخانی و الغیبیکی معروف است.

این رصدخانه کتابخانه‌ای بس معظم و مهم داشت که الغیبیک کتابهای آنرا از اقصی نقاط ایران و جهان با بذل مال فراوان گرد آورد و مستغلات و دیه‌های بسیار برای اداره امور آن وقف کرد^۵. از جمله کتابهای ارزنده که از کتابخانه او امروز بدست است نسخه‌ای است از آثار خواجه نصیر توسی بخط خود خواجه در علم ریاضی که متعلق به کتابخانه الغیبیک بوده است^۶. نسخه‌ای بسیار نفیس از دیوان تزاری قهستانی مورخ ۷۱۴ که متعلق بکتابخانه الغیبیک بوده است در کتابخانه آقای فخرالدین نصیری امینی موجود است.

۲۰۴ - کتابخانه پیرمحمد بن عمر شیخ. شیراز: میرزا پیرمحمد بن عمر شیخ فرزند تیمور که سالها در فارس حکومت داشت مانند برادر و برادرزادگانش به جمع‌آوری کتاب و استنساخ آنها عشق می‌ورزید. او در شیراز کتابخانه‌ای فراهم آورد و خوشنویسان و مصوران نامی را برای تهیه کتاب بگرد خود جمع آورد و بر قابت و هم‌چشمی با برادر و برادرزادگان پرداخت.

همین رقابت و هم‌چشمی سبب گردید که هنر نقاشی و کتاب‌سازی شیراز هم ترقی کند و مکتب هنری دیگری که تلفیقی از نقاشی و کتاب‌سازی هرات و عراق بود بوجود آید که بنام مکتب شیراز نام‌گذاری شد، آثار این مکتب امروز از نفایس کتابخانه‌های مهم جهانست، نویسنده را نسخه‌ای گرانقدر از لیلی و مجنون اثر بختیاری اهوازی است که آنرا بسال ۳۸۰ هـ. برشته نظم کشیده و این نسخه نفیس از جمله کتابهایی است که در دوران پیرمحمد بن عمر شیخ استنساخ گردیده و دارای ۹ مجلس است که نقاش آن نظام‌بن ابوتراب مرو دشتی رقم کرده است. این نسخه منحصر

۳ - ص ۱۰۰ .

۴ - حبیب‌السیر ج ۳ ص ۶۲۲ .

۵ - حبیب‌السیر ج ۲ ص ۶۲۲ .

۶ - این نسخه بی‌ظنیر قبلاً متعلق بکتابخانه سلطان احمد جلایر بوده و این پادشاه بر پشت آن تملك خود را نوشته و پس از کشته شدن سلطان احمد به تصرف و تملك الغیبیک درآمده است به همت آقای دکتر خانلری مدیرعامل بنیاد فرهنگ ایران مقرر است این نسخه نفیس بچاپ افست چاپ شود .

بفرد و نقاشیهای آن نیز از لحاظ مکتب و سبک نقاشی حائز اهمیت و شایان توجه است .
۲۰۵ - کتابخانه سلطان خلیل میرزا . ناشکند : یکی دیگر از شاهزادگان با ذوق و هنردوست تیموری سلطان خلیل یا خلیل سلطان است که او نیز از علاقه‌مندان بکتاب و هنرهای آن بود و سابقه این علاقه کتابخانه بزرگی درناشکند فراهم آورد و نسخه‌های نفیسی برای کتابخانه‌اش استنساخ کرد . نسخه‌ای در علم تشریح و طب در کتابخانه نویسنده هست که متعلق بکتابخانه این شاهزاده بوده است .

۲۰۶ - کتابخانه سلطان حسین میرزا بایقرا : ابوالغازی سلطان حسین میرزا بایقرا آخرین پادشاه مقتدر تیموری است که در خراسان و قسمتی از ماوراءالنهر و گرگان سلطنت میکرد . او مردی هنردوست و دانش‌پرور بود ، شعر میگفت و حسینی تخلص میکرد . منظومه گل و مل از اوست ۷ .

این پادشاه ادب‌دوست ، درباری بوجوه آورد که دربار سلطان محمود غزنوی را از نظر تجمع شعرا و نویسندگان خط بطلان کشید ، وزیر دانشمند و خردمندش امیر علیشیر نوائی نیز خود از ادب‌پروران و هنردوستان نامی جهان بوده است .

این پادشاه و وزیر دانشمندش طی سی و دو سال سلطنت و وزارت با یاری و یاور یی یکدیگر چنان محیطی در هنر و خراسان برای رشد و نمو هنرمندان و سخنوران و نویسندگان فراهم آوردند که در سراسر تاریخ ادبی و هنری ایران جز دوران بایسنقر برای آن نمیتوان تالی و نظیر یافت ، و به همین سبب در طی مدت سلطنت آن پادشاه و صدارت آن وزیر بی نظیر ، تألیفات و تصنیفات بسیاری در تاریخ ، ادب ، عرفان ، طب ، هیأت ، برشته تحریر درآمد که فهرست آنها خود کتابی بزرگ را شامل میگردد و همین آثار بدیع درغنی ساختن فرهنگ و دانش ایران نقش برجسته و مؤثری را ایفا میکند .

سلطان حسین میرزا بایقرا گروهی از خوشنویسان نامی ایران را که بیشترشان دست‌پرورده او و یا وزیر با تدبیرش بودند گرد آورده بود که در کتابخانه سلطنتی روز و شب بکار استنساخ نسخه‌های بدیع اشتغال داشتند ، توجهی که در زمان او به زیبایی خط فارسی مبذول گشت موجب شد که گروه کثیری از خوشنویسان چیره‌دست ظهور کنند و خط فارسی نستعلیق و نسخ را به‌اعلان‌ترین و زیباترین صورتی جلوه‌گرا سازند .

غیاث‌الدین بن هماد الدین بن میرخوند در کتاب خلاصه‌الاجبار درباره خوشنویسانی که در کتابخانه سلطان حسین میرزا بایقرا بکار تحریر و استنساخ کتاب مشغول بوده‌اند مینویسد :
« . . . ذکر بعضی از خوشنویسان که در کتابخانه معموره عالیحضرت خداوندی ابدت ظلال هدایت کتابت کرده و می‌کنند: بر ضمیر اکسیر تأثیر اهل دانش و بییش پوشیده نماناد که خاطر خجسته مآثر بزیب و آرایش مصنفات بلاغت آیات و فصاحت صفات چنان مشعوف و راغب است که عقول و اوهام در آن حیران و به تعجب است ! بنا بر آن ، از مبداء طلوع سعادت و اقبال الی یومنا هذا . همگی همت عالی‌نهمت بر تربیت خطاطان و خوشنویسان مصروف داشته‌اند و پیوسته نقش فراغت و رفاهیت این طبقه بر لوح ضمیر آفتاب اشراق نگاشته و این مختصر گنجایش ذکر جمیل کاتبانی که در کتابخانه معموره آن حضرت کتابت کرده‌اند ندارد . لاجرم بر تحریر اسامی بعضی از ایشان که حالا در قید حیاتند اختصار نموده شود . مولانا سلطانهلی مشهدی که به حسن سیرت و لطف سیرت موصوف است خط نستعلیق را بعد از مولانا جعفر بایسنقری کسی برابر این نوشته ، بلکه رقم نسخ بر خط اکثر خوشنویسان کشیده مدتها در کتابخانه عالیحضرت خداوندی کتابت میکرد و از مواید انعام و احسان بیکران بهره تام می‌برد حالا نیز منظور نظر عاطفت آن حضرت است

۷ - در کتابخانه آقای دکتر مهدی بیانی نسخه‌ای از آن بخط سلطانهلی مشهدی که آنرا برای کتابخانه سلطان حسین میرزا بایقرا نوشته موجود است .

۸ - نقل از نسخه خطی کتابخانه آقای فخرالدین نصیری امینی .

راست : سلطان حسین میرزا بایفرا
چپ : صورت کمال الدین بهزاد
بقلم خودش

و هر کتابت که میفرمایند مانند نی قلم در تحریر آن کمتر خدمت می‌بندند. **خواجه حافظ محمد**، سرآمد خطاطان و فاضل‌ترین اکثر خوشنویسان است و هر شش قلم خط را در کمال خوبی مینویسد، **مولانا سلطانهلی قاینی** نستعلیق را بغایت صاف و پراصول مینویسد و سالها در کتابخانه معموره به مهم خود مشغول بود. **مولانا زین الدین محمود** او نیز نسخ و نستعلیق را در غایت لطافت مینویسد و از جمله شاگردان سلطانهلی مشهدی خوشنویس تر است، **مولانا درویش محمد باج شهری** مشهور به شریفی، بسرعت کتابت معروف است و به صنعت راست‌نویسی موصوف، **مولانا سلطانهلی سبز** از جمله کاتبانی است که به یمن تربیت مقرب الحضرت السلطانی (امیرعلیشیر) ترقی نمود و بحسن خط از دیگران پیش است. **مولانا علاء الدین محمد** در کتابخانه مذکور خط نستعلیق را آموخته و او را ترقی تمام دست داد. **مولانا عدیمی** و **مولانا هجرانی** در سلك مشاهیر نستعلیق نویسان کتابخانه معموره هستند».

حبیب السیر^۹ درباره سلطانهلی مشهدی مینویسد: «در خط نستعلیق آن مقدار مهارت حاصل کرد که خطوط استادان متقدمین و متأخرین را منسوخ ساخت و در زمان خاقان مغفور همواره با شارت آنحضرت و التماس امیرعلیشیر بکتابت نسخه‌های شریفه می‌پرداخت». دیگر از خوشنویسانی که در کتابخانه سلطان حسین میرزا بایفرا بکار اشتغال داشته‌اند باید از **سلطان محمد نور**، **سلطان محمد خندان**، **خواجه عبدالله مروارید**، **عابد خطاط**، **خواجه نصیر خطاط**، **میرزا بایرم**، **کمال الدین حسین گازر گاهی**، **کمال الدین محمود رفیعی**، **حاج محمد نقاش** نامبرد و از نقاشان و مذهب‌بانیکه در تصویرسازی و تشعیر و تذهیب کتابها هنرنمایی میکردند باید از: **جلال الدین یوسف نقاش**، **شاه مظفر نقاش**، **حاج محمد تقی نقاش**، **ملاباری نقاش**، **منصور مذهب و میرک** یاد کرد. هنر کتاب سازی در این دوره پس از زمان بایسنقر میرزا بحد کمال رسید و با توجهی که سلطان حسین میرزا بایفرا، بکتاب سازی معطوف می‌داشت کتابهاییکه در این زمان بر صه وجود آمده از نظر تجلید و تذهیب، و تشعیر و تصویر، بی‌نظیر و ماندداست. سلطان حسین

میرزا بايقرا برای آنکه کتابهای کتابخانه سلطانی با هنرنقاشی نیز آراسته گردد گروهی از نقاشان و مذهبیان را پرورش داده بود تا برای کتابهاییکه همه بخطوط خوشنویسان نوشته شده بود مجالسی زیبا نقاشی کنند و کتابها را بصورت مجموعه‌هایی از هنر و زیبایی درآورند. سرآمد نقاشان دربار او استاد هنرمندان جهان، خلاق خیال‌انگیزترین صحنه‌ها، فرمانروای ملک رنگ و قلم، مبدع و مبتکر سبک و روشی نو در چهره‌نگاری و صحنه‌آرایی استاد کمال‌الدین بهزاد بوده است. سلطان حسین میرزا بايقرا از توجهی که به هنر داشت و عشقی که بکتاب میورزید استاد کمال‌الدین بهزاد را بریاست کتابخانه سلطنتی برگزید تا گذشته از اینکه در پرداختن و ساختن مجلس‌های نقاشی برای کتابهای کتابخانه سلطانی بذل همت و رزد بکار هنروران و خوشنویسان و مجلّدان و مذهبیان نیز سرپرستی کند. نوشته‌اند گاه تا چهل تن استاد در کارگاههای کتاب‌سازی کتابخانه سلطانی تحت نظارت و سرپرستی استاد کمال‌الدین بهزاد بکار اشتغال داشته‌اند.^{۱۰} فرمان کتابداری استاد کمال‌الدین بهزاد را غیاث‌الدین میرخوند در کتاب نامه نامی آورده که در اینجا قسمت‌هایی از آن نقل میشود.

«... نشان کلاتری کتابخانه هرات باسم استاد کمال‌الدین بهزاد.

چون ارادت مصورکارخانه ایجاد و تکوین و مشیت محررنگارخانه آسمان و زمین... در این ولا. نادره العصر و الزمانی. قدوة المصورین. استاد کمال‌الدین بهزاد... حکم فرمودیم که منصب استیفای کلاتری مردم کتابخانه همایون و کاتبان و نقاشان و مذهبیان و جدول‌کنان و حل‌کاران و زرکوبان و سایر جماعتی که بامور مذکور منسوب باشند در ممالک محروسه مفوض بدو باشد تحریراً فی جمادی‌الاولی سنه ۸۸۹»^{۱۱}.

میرسلطان ابراهیم امینی صدرسلطان حسین میرزا بايقرا نیز که از شاعران و منشیان و مترسلان دوران اوست و تاریخ دوران شاه اسمعیل صفوی را بنام فتوحات شاهی بنظم کشیده است، در مرقعی که از آثار بهزاد برای سلطان حسین میرزا فراهم آورده بودند دیباچه‌ای نوشته که با قلمی دلپذیر وصف هنرمندی آن استاد یگانه را کرده است.^{۱۲}

از نسخه‌های نفیس کتابخانه سلطان حسین میرزا نسخ بسیاری در دست است که تعدادی از آنها در کتابخانه سلطنتی ایران نگاهداری میشود.

در دوران سلطنت سلطان حسین میرزا بای‌قرا شهر هرات و شهرهای دیگر خراسان در اوج عظمت علمی سیر میکرد. مدارس بسیاری معمور و دائر بودند و بطوریکه بکرات متذکر شده‌ایم این مدارس کتابخانه‌هایی داشتند که مورد استفاده طلاب علوم قرار میگرفت و اینک برای مزید فایده فهرستی از اینگونه کتابخانه‌های دوران سلطان حسین میرزا یاد می‌کنیم^{۱۳}:

۲۰۷ - کتابخانه مدرسه سلطان ۲۰۸ - کتابخانه مدرسه غیاثیه ساخته و پرداخته ملک غیاث‌الدین کُرت ۲۰۹ - کتابخانه دارالحدیث هرات ۲۱۰ - کتابخانه خواجه ملک زرگر ۲۱۱ - کتابخانه مدرسه حضرت مخدومی جامی ۲۱۲ - کتابخانه خواجه کمال‌الدین گیرنگی ۲۱۳ - کتابخانه مدرسه پیش‌بره از مستحدثات مولانا جلال‌الدین قاینی ۲۱۴ - کتابخانه مدرسه خواجه اسماعیل حصاری ۲۱۵ - کتابخانه مدرسه خواجه آفرین ۲۱۶ - کتابخانه مدرسه امیر محمود ۲۱۷ - کتابخانه مدرسه محله طفلکان ۲۱۸ - کتابخانه مدرسه سبزوآباد ۲۱۹ - کتابخانه مدرسه نظامیه (نظام‌الدین امیرعلیشیرنوائی) ۲۲۰ - کتابخانه مدرسه فصیحیه بناکرده مولانا فصیح‌الدین محمد بسطامی ۲۲۱ - کتابخانه مدرسه خواجه جلال‌الدین فرنخودی

۱۰- نامه نامی. بنقل از روضات الجنات. نسخه منحصر کتابخانه ملی پاریس.

۱۱- نامه نامی.

۱۲- تذکره تحفه سامی به تصحیح این بنده نویسنده - در نسخه مصحح مرحوم وحید شرح حال سلطان ابراهیم امینی نیامده است.

۱۳- به نقل از نسخه خلاصه‌الخبار.